הרב יהודה זולדן, מגילה במוקפות חומה, עמ' 13-22

(ערכין לב ע"א-ע"ב)

המסורת על אודות זמן מקרא מגילה בירושלים עד היציאה מן החומות

א. ירושלים מוק"ח מימות יב"ן

בתנ"ך לא נזכר במפורש שירושלים היתה מוקפת חומה בימי יהושע בן נון. אך לדברי ר' שמעון בן לקיש, כל הערים הנזכרות בספר יהושע היו מוקפות חומה (ירושלמי מגילה א, א). ירושלים נזכרת בספר יהושע,[1] ומכאן שירושלים נכללת בהגדרה 'עיר מוק"ח מימות יב"ן'. חומות ירושלים נזכרו פעמים אחדות במקרא, והן נפרצו ושופצו במשך השנים עד חורבן הבית הראשון.[2] יתכן שחומת ירושלים שבזמן בית ראשון בנויה על מתווה החומה מימות יב"ן.

במדרש נזכרת ירושלים כעיר מוקפת חומה:

> עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות... עיר חומה מקודשת מן הארץ... ירושלים מקודשת מערי חומה... הר הבית מקודש מירושלים (במדבר רבה פרשה ז, ח).[3]

המושג "עיר חומה" מתייחס לעיר מוק"ח מימות יב"ן, ולירושלים יש מעלות נוספות מלבד היותה עיר מוק"ח.

במשנה מופיעה רשימה מצומצמת של ערים ידועות בתחילת בית שני שיש להן מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן. רשימה זו איננה עוסקת בערי חומה מימות יב"ן בהקשר של מקרא מגילה, אלא בהקשר של דיני קדושת בתי ערי חומה. ירושלים נזכרת בה כעיר מוק"ח מימות יב"ן:

> מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה (=מבצר) הישנה של ציפורים, וחקרה (=מצודה) של גוש חלב, ויודפת הישנה, וגמלא, וגדוד, וחדיד, ואונו, [ולוד] וירושלים, וכן כיוצא בהן (משנה ערכין ט, ו).

אף במדרש הלכה (ספרא, בהר פרשה ד) מוצגת רשימת הערים שנזכרו במשנה. במשנה ובספרא נזכרים שמותיהן של שמונה או תשע ערים בלבד המיוחסות כערים מוק"ח מימות יב"ן. מבין רשימת ערים זו, רק ירושלים נזכרת במפורש בספר יהושע.

בגמרא מובאת ברייתא שבה מופיעות רק הערים שבסוף הרשימה שבספרא:

> תנא: גמלא בגליל, וגדוד בעבר הירדן, וחדיד ואונה וירושלים ביהודה.[4]

במהלך הסוגיה ובשל קושיה שנשאלה מברייתא, אומר רב אשי כי "תרי ירושלים הוו". באזור נחלת יהודה היו שתי ערים שנשאו את השם ירושלים ושתיהן היו מוקפות חומה מימות יב"ן, אלא שבירושלים המוכרת שבה מקום המקדש, שם לא חל דין מסוים בהלכות ערי חומה. המאירי כתב על הסברו של רב אשי: "ואע"פ שאמרו שם תרי ירושלים הוו, אין ראוי לסמוך בכך, שאף הוא לא אמרה דרך ידיעה אלא

---

1. יהושע י, א, ג, ה, כג; יב, י; טו, ח, סג.
2. מלכים ב כה, י; ישעיהו כב, ה; לו, יא-יב; סב, ו; ירמיהו א, טו; כא, ד; יחזקאל מ, ה; איכה ב, ח, יח; ועוד.
3. עשר הקדושות בארץ ישראל נזכרו גם במשנה בכלים א, ו-ט, אלא ששם נאמר: "לפנים מן החומה מקודש מהם", ולא כתוב בבירור שהכוונה לירושלים.
4. ערכין לב ע"ב.

דרך ספק".[5]

ב. עדות שמיעה – בירושלים קראו מגילה בי"ד ובט"ו באדר

לעיר ירושלים יש מסורת על היותה מוק"ח מימות יב"ן, אך לא נזכר במשנה ובגמרא במפורש שקראו בה מגילה בט"ו באדר, מלבד אמירה כוללת שבכרכים מוק"ח מימות יב"ן קוראים מגילה בט"ו באדר.[6]

התייחסות ראשונה לזמן מקרא מגילה בירושלים נמצאת אצל הרב אשתורי הפרחי, שעלה לארץ בתחילת המאה הי"ד, והתיישב בבית שאן. הוא חקר וליבן תחומים הלכתיים וגיאוגרפיים הקשורים לארץ ישראל, וסיכם אותם בספרו 'כפתור ופרח'. את הפרק השמיני בספרו הוא ייחד לנושא "בזיכרון העיירות המוקפות חומה מימות יהושע בן נון". במהלך הפרק הוא מדווח על הידוע לו לגבי מקרא מגילה בירושלים:

> ואני בבואי אל הארץ הקדושה בחסד עליון שמעתי כי בגוש חלב וירושלם היו קורין המגילה י"ד וט"ו, דאלו במקומות המסופקים הדין הוא כך, ... אבל במקומות שהם ודאי מוקפות אין להם אלא ט"ו לחוד... וכתבתי על זה אל ה"ר מתתיה ז"ל,[7] וכתב אלי, אם הייתי בירושלם בי"ד והיו קורין את המגלה בפני הייתי יוצא מבית הכנסת, פן יאמר לי: "הכסיל בחשך הולך" (קהלת ב, יד).[8]

הכפתור ופרח והרב מתתיה הסכימו עם מנהגם של תושבי גוש חלב לקרוא בי"ד ובט"ו באדר, על אף שהיא מזוהה במשנה בוודאות כעיר מוק"ח מימות יב"ן (משנה ערכין ט, ו). אך באשר למנהג תושבי ירושלים, התקומם הרב מתתיה נגד המנהג ששמע עליו. לא ברור מה הסיבה שתושבי ירושלים קראו בי"ד ובט"ו באדר, מאחר שעל פי האמור במשנה, בספרא ובגמרא, אין ספק שירושלים מוק"ח מימות יב"ן. להערכתנו, הכפתור ופרח נשען על עדות שמיעה וניתן לפקפק באמינות השמועה. לירושלים מסורת חזקה על היותה עיר מוק"ח מימות יב"ן, ואין שום סיבה הנראית לעין להטיל ספק במסורת זו. גם העדויות מהשנים שלאחר זמנו של הכפתור ופרח מורות כך.

ג. עדויות על מקרא מגילה בירושלים בט"ו באדר

בידינו עדויות נוספות על קריאת מגילה בירושלים בט"ו באדר כנהוג בעיר מוק"ח מימות יב"ן. חלק מהן נשענות על ההלכות הקשורות לזמן מקרא מגילה כשט"ו באדר חל בשבת. במצבים כאלה אין קוראים מגילה בשבת בט"ו באדר, אלא מקדימים ליום שישי י"ד באדר (מגילה ד ע"ב). בידינו עדויות על נוהל כזה בירושלים.

הרב לוי בן חביב, הרלב"ח (שאלוניקי-ארץ ישראל, המאה ה-ט"ז), כיהן כרבה של ירושלים. בתשובה הוא עוסק בהלכות פורים בירושלים כשחל ט"ו באדר בשבת ("פורים משולש"):

> בבואי לעיר הקדושה הזאת ירושלים עיר הקדש תוב"ב ברחמי שמים ונתתי אל לבי לדעת מעשה המצות הנהוגות בה אולי יזכני צורי לקיימן כראוי, באה לידי בתוכן מצות הפורים כשחל ט"ו בשבת, והיה דבר חדש אצלי. יען כי העיר הקדושה הזאת היא ודאי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון כמוזכר במשנה בסוף ערכין. ובהיותו נופל הפורים בחול ודאי קורין בט"ו דוקא, ושאר דיני הפורים חיוב כולם הוא ביום ההוא בעצמו... בכאן שעיקר החיוב הוא בט"ו נפל

---

[5]. מאירי, בית הבחירה, מגילה י ע"ב.

[6]. משנה שקלים א, א; משנה מגילה א, א; מגילה ב ע"ב.

[7]. ר' מתתיה היה תושב בית שאן, כך ציין בכפתור ופרח, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' נט. הוא הזכיר אותו גם בעמ' רנב.

[8]. כפתור ופרח, שם, עמ' קסד-קסה.

הספק בינינו בקצת חיוב דיני הפורים מתי נקיים אותם.[9]

ע"פ עדותו של הרלב"ח, הוא הגיע לירושלים בין השנים רפ"ד-רפ"ה.[10] פורים משולש חל שנתיים אחר כך, בשנת רפ"ז, ויתכן מאוד שתשובה זו נכתבה לקראת פורים זה. לא היה ידוע לרלב"ח על מסורת קדומה כיצד יש לנהוג בפורים משולש, אך ברור שהמנהג בשנים רגילות היה לקרוא מגילה בט"ו באדר. גם תלמידו, הרב יששכר סוסאן, העיד:

> וכן זוכר אני כשהייתי דר בירושלים עיר הקדש תובב"א שהיא מוחזקת במוקפת חומה מימות יב"ן.[11]

עדות נוספת מהמאה ה-י"ז על קריאת מגילה בירושלים בט"ו באדר, נמצאת במסעות ר' משה פוריית מפראג. הוא סייר בארץ וכך תיעד את זמן מקרא מגילה בירושלים:

> פורים הוא בי"ד ובט"ו, אבל המגילה נקראת בי"ד בלילה ובט"ו בבוקר, כי ירושלים מוק"ח מימות יב"ן, ואת היוצרות של פורים אומרים בט"ו. דהיינו יום א' דפורים חוגגים בירושלים כמו שושן פורים בגולה, ושושן פורים שלכם הוא הפורים האמיתי שלנו. ואם יום א' דפורים חל להיות ביום ששי, קוראים את המגילה בי"ד, וסעודת פורים עורכים בט"ז.[12]

הסברו שפורים בירושלים הוא ביום שושן פורים, וכן תיאור הנהוג בירושלים כשחל י"ד באדר ביום שישי ("פורים משולש"), מלמדים על כך שפורים צוין בירושלים בט"ו באדר.

בידינו עדויות על מקרא מגילה בירושלים גם מהמאה ה-י"ח. הרב ישראל יעקב אלגאזי, כיהן כראשון לציון בירושלים וכתב ספר בשם 'חוג הארץ' על הלכות פורים. בהלכות פורים כשחל ט"ו באדר בשבת, הוא כותב:

> ט"ו שחל בשבת לדידן דיתבינן בירושלים ת"ו, דמקדימין לקרות המגילה בערב י"ד.[13]

הוא לא התייחס לשנה מסוימת שבה חל ט"ו באדר בשבת, אלא כתב את ההלכות הנהוגות במצב כזה.

על זמן פורים בירושלים בשנה שבה חל ט"ו באדר בשבת, העיד גם הרב אליהו ישראל שעלה ממצרים והתיישב בירושלים:

> הא שתא הכא שנתנו זאת שנת התק"ד, חל ט"ו להיות בשבת... ראיתי ונתון אל לבי כדת מה לעשות לדידן פה עה"ק ירושלם תובב"א בשנתינו זאת ...כשחל ט"ו בשבת וקורין בי"ד.[14]

עדות נוספת על מקרא מגילה באותה השנה בירושלים, העיד גם הרב בנימין מרדכי נבון ששימש כרב בירושלים בתחילת המאה ה-י"ט. בסוף ספרו 'בני בנימין' הוא מספר שמצא בגניזה פסקי הלכות מרבנים שהיו בירושלים. לטובת הקוראים, וכדי לא להשאיר בספר עמוד ריק, הוא סיכם בקצרה את התשובות. תשובה אחת עוסקת בקריאת מגילה לנשים בירושלים ביום שישי י"ד באדר. סיכום התשובה לשאלה זו נפתח במשפט:

---

[9]. הרב לוי בן חביב, שו"ת מהרלב"ח, סימן לב.

[10]. הרב אריה לייב פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 45, כתב שהתשובה בעניין פורים משולש נכתבה לקראת פורים בשנת רפ"ז. הרלב"ח היה מהמתנגדים הגדולים לחידוש הסמיכה. הפולמוס בעניין זה היה בשנת רח"ץ. הרלב"ח, בקונטרס הסמיכה, כותב על עלייתו לירושלים משאלוניקי: "לבא פה ירושלים תוב"ב וברחמיו הרבים זכני לעלות אליה ולהסתופף בחצרותיה עם ביתי היום כמו י"ד שנה". מכאן שהוא עלה לארץ בין השנים רפ"ד-רפ"ה.

[11]. הרב יששכר סוסאן, תיקון יששכר, וינציאה של"ט, דף כח ע"ב.

[12]. אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן תשל"ו, עמ' 295-296. "בי"ד בלילה" הכוונה לליל ט"ו באדר. אמנם אין זו עברית תקינה, אבל זה סגנונו של המחבר. כך למשל הוא כותב לגבי שמיני עצרת: "בהושענא רבה בלילה אין אוכלים בארץ ישראל בסוכה, כי שמיני עצרת הוא שמחת תורה שלנו" (שם).

[13]. הרב יעקב ישראל אלגאזי, חוג הארץ, ירושלים תשס"ה, עמ' כב.

[14]. הרב אליהו ישראל, שו"ת קול אליהו, חלק ב, מהדורת מכון טוב מצרים, ירושלים תשס"ו, חלק אורח חיים סימן כח.

שנת התק״ד חל ט״ו אדר להיות בשבת ומדינא מקדימין הכרכים לקרות המגילה בערב שבת.[15]

וכך כתב הרב חיים דניאל שלמה פינסו, שהיה רב בירושלים:

ראיתי להזכיר כאן מנהגי ירושלים עיה״ק ת״ו בשנה זאת התקפ״ח, שחל ט״ו ביום שבת קדש. מגילה ליל י״ד קורין, וביום גם כן.[16]

הרב ישראל משקלוב, מתלמידי הגר״א, התיישב בצפת, ובשנת תקצ״ו פרסם את ספרו 'פאת השולחן' העוסק בהלכות ארץ ישראל. בספר הוא תיאר את הנהוג בערי ארץ ישראל בתקופתו, ובאשר לזמן מקרא מגילה בירושלים, כתב: "בירושלים קורין מגילה רק ביום ט״ו".[17]

בשנת תרכ״ב הוציא הרב יהוסף שווארץ את ספר התשובות 'דברי יוסף' שבו עסק בשאלה:

למה קורין בעיה״ק ירושלים תובב״א בלבד המגילה ביום ט״ו דוקא, ובשאר ערי ארץ הקדש חברון שכם יפו צפת וכו' קוראין גם בי״ד מספק. למה לא יש גם בירושלים הספק של מוק״ח מימות יב״ן, כמו בשאר עיירות שקוראין ביום י״ד וט״ו?[18]

תשובתו ארוכה מאוד, ולדבריו בכל הערים המוזכרות בספר יהושע, וכן בספר עזרא ונחמיה בתחילת בית שני, יש לקרוא מגילה בט״ו באדר כי הן מוק״ח מימות יב״ן אף שעתה הן ללא חומה. אך לדבריו לא נוהגים כך בכל ערי ארץ ישראל אלא בירושלים בלבד.

הרב משה ריישר העיד בשנת תר״ל:

המגילה נקראת בירושלים בט״ו באדר, ובי״ד הם שמחים מעט במאכל ובמשתה.[19]

זמן פרסום תשובתו של הרב יוסף שווארץ ועדותו של הרב משה ריישר, מקביל לנקודת הזמן בו החל תהליך "היציאה מהחומות" בבניית מבנים ושכונות מחוץ לעיר המוקפת חומה, ובמרחק העולה על מיל מהעיר העתיקה. תושבי השכונות החדשות שמחוץ לחומה הגיעו לשם מהעיר העתיקה, והם ראו את עצמם ירושלמים לכל דבר. או אז התעוררה השאלה אם יקראו מגילה בט״ו באדר בשכונות החדשות בירושלים שמחוץ לחומה, ומה הקריטריונים כדי להיחשב לחלק מירושלים.

סיכום

לעיר ירושלים מסורת מוצקה מאוד על היותה עיר מוק״ח מימות יב״ן. תושבי ירושלים קראו מגילה בט״ו באדר בלבד, למעט עדות שמיעה בה נאמר שבירושלים קראו בי״ד ובט״ו אדר. אין מקום אחר בארץ ובעולם שיש לו מסורת מוצקה כל כך בעניין זה כמו ירושלים.

הלכות עיר מוקפת חומה מימות יב״ן, כגון השאלה באיזה תאריך קוראים מגילה כשחל ט״ו באדר בשבת (פורים משולש), או בן כרך שהלך לעיר, העסיקו את תושבי ירושלים בלבד, בעוד שתקנת קריאת מגילה בט״ו באדר היא בכל עיר מוק״ח מימות יב״ן. העיסוק הרחב בשאלות אלו בהקשר של תושבי ירושלים מחזק את המסורת על היות ירושלים עיר מוק״ח מימות יב״ן.

---

15. הרב בנימין מרדכי נבון, שו"ת בני בנימין, ירושלים תרמ"א, דף קד ע"ב.
16. הרב חיים דניאל שלמה פינסו, שם חדש, ירושלים תר"ח, דף קכב ע"ב.
17. הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן, ירושלים תשכ"ח, פרק ג סעיף טו.
18. הרב יהוסף שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים תרכ"ב, סימן ב.
19. הרב משה ריישר, שערי ירושלים, לעמברג תר"ל, דף מג ע"א.

הרב יהודה זולדן, מגילה במוקפות חומה, עמ' 253-231

ח

סקירה: מקרא מגילה בערים מוקפות חומה בארץ ישראל מימות יב"ן (עד שנת תר"כ)

מבוא

עד עתה עסקנו בהגדרת מעמדן של שכונות ירושלים החדשות כסמוכות או נראות לירושלים העתיקה שהיא בעלת מסורת איתנה על היותה עיר מוק"ח מימות יב"ן. מכאן ואילך נעסוק בשאלת זמן מקרא מגילה בערים אחרות בארץ ישראל (למעט העיר ירושלים), שיש להן מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן וקראו בהן מגילה בט"ו באדר, או גם בט"ו באדר.

פרק הזמן שבו נעסוק מקביל לפרק הזמן שבו עסקנו בשאלת זמן מקרא מגילה בשכונות ירושלים החל מזמן היציאה מהחומות בשנת תרל"ז עד שנת תשע"ב. המאיץ לדיונים הלכתיים חדשים בסוגיה זו היה ישיבה מחודשת של יהודים בערים ותיקות או במקום סמוך או נראה להן ברחבי הארץ, לאחר שבמשך שנים רבות התגוררו יהודים מעטים בערים הותיקות. הישיבה המחודשת התרחשה בעקבות כמה תחנות זמן: העליות לארץ, הקמת המדינה ובניית ערים וישובים ברחבי הארץ, וההתיישבות היהודית ברחבי יהודה, שומרון וחבל עזה, לאחר מלחמת ששת הימים. בעקבות הרחבת הישוב היהודי בארץ, התנהלו דיונים רבים בין רבנים ופוסקי הלכה בשאלה כיצד להגדיר את מעמדן של ערים ותיקות בארץ שלהן מסורות מסופקות על היותן מוק"ח מימות יב"ן, ומהן אמות המידה לחידוש מסורות במקומות ישוב חדשים בארץ.

ייחוסו של מקום כמוק"ח מימות יב"ן או כספק אם הוא כזה, הוא על בסיס שימור שמות ומסורות היסטוריות של גויים תושבי הארץ, ובשל תוצאות מחקר ארכיאולוגי. לא נעסוק בזיהוי המקומות שיוזכרו להלן מבחינה ארכיאולוגית או היסטורית. אין זה נושא כתיבתנו ואין זה תחום התמחותנו. אנו נעקוב אחר דברי הפוסקים שקיבלו או לא קיבלו את הממצאים הארכיאולוגיים, והמסורות ההיסטוריות.

בפרק ח' נסקור את הידוע לנו על אודות מקרא מגילה בערי הארץ מתקופת המקרא עד לזמן היציאה מן החומות. בפרק ט' נעסוק בשאלת מקרא מגילה בערי הארץ מזמן היציאה מן החומות ועד לשנת תשע"ב.

א. ערים מוקפות חומה בספר יהושע

עוד לפני הכניסה לארץ, נזכר כמה פעמים בחומש במדבר ובחומש דברים, שחלק מערי ארץ ישראל היו בצורות.[20] בספר יהושע נזכרים שמות של ערים רבות ונזכר שיש ביניהן גם ערי מבצר.[21] רק על חלק קטן מהן נאמר מפורשות שהן ערים בצורות ומוקפות חומה: יריחו (יהושע ו, ה, כ), צור (שם יט, כט), הצדים, צֶר, חמת, רקת וכנרת (שם לה).

---

[20]. במדבר יג, כח; דברים א, כח; דברים ג, ה, יד; דברים ט, א.

[21]. יהושע י, כ; יד, יב. בנחמיה ט, כה, נזכרו כיבושי הארץ בזמן יהושע ובהם כיבוש ערי מבצר.

בגמרא הובאה מחלוקת באשר לטיב הערים שמנה יהושע. לדברי רב יהודה אמר רב: "לא מנה יהושע אלא עיירות העומדות על הגבולין" (בבא בתרא נו ע"א), ודברים דומים נאמר שם גם בשם ר' יוסי בר חנינא. לעומת זאת: "רבי שמעון בן לקיש אמר: מוקפות חומה מנה" (ירושלמי מגילה א, א). לדברי רב ור' יוסי בר חנינא, רשימת הערים שבספר יהושע היא רשימה של ערי גבול בין השבטים או ערי גבול עם העמים האחרים שישבו בארץ. בדברים אלו אין הבעת עמדה בשאלה אם הן היו מוק"ח או לא ויתכן שהם סברו שהערים הללו לא היו מוק"ח כלל. אמנם יתכן שהמסורת של רב ור' יוסי בר חנינה היתה שמדובר על ערי גבול נוסף להיותן ערי חומה.[22] לדברי ר' שמעון בן לקיש, כל הערים שנזכרו בספר יהושע היו מוקפות חומה. מדובר על עשרות רבות של ערים, אם כי כאמור רק על חלק מהן נאמר בפסוקים במפורש שהן היו מוקפות חומה.

מאז כיבוש הארץ בימי יהושע בן נון עד זמן תקנת מקרא מגילה בתחילת הבית השני, עברו מאות שנים, ובכל זאת מתקני התקנה קבעו שבערים שלהן מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן יקראו מגילה בט"ו באדר. איך נשמרה המסורת על אודות ערים אלו? הרשב"א כתב:

> ומסתברא לי דכל הני מילי בארץ ישראל שבזמן התקנה היו עריהם ידועות ומקובלות בידם איזו היא עיר ואיזו כרך, מפני שהיה להם לדעת מחמת דין בית בבתי ערי חומה ושלוח מצורעים.[23]

דיני מכירת בית בבתי ערי חומה ודיני שילוח מצורעים נהגו רק בערים מוקפות חומה. הם נהגו לאורך כל תקופת הבית הראשון, וכך נשמרה המסורת על אודות הערים הללו.

ב. מסורות מימי תנאים ואמוראים על ערים מיוחסות כמוקפות חומה מימות יהושע בן נון

במשנה מופיעה רשימה של ערים שהן מוק"ח מימות יב"ן. רשימה זו לא עסקה בערי חומה מימות יב"ן בהקשר למקרא מגילה, אלא בהקשר לדיני קדושת בתי ערי חומה. היא אינה נזכרת כלל במסכת מגילה – במשנה, בתוספתא, בבבלי ובירושלמי:

> מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה הישנה של ציפורים,[24] וחקרה של גוש חלב,[25] ויודפת הישנה, וגמלא, וגדוד, וחדיד, ואונו, [ולוד][26] וירושלים, וכן כיוצא בהן.[27]

ר' ישמעאל בן ר' יוסי, הסביר שהערים המופיעות במשנה הן ערים שעולי בבל מצאו באותה עת:

> אמר ר' ישמעאל בן ר' יוסי: וכי אין לנו מוקפת חומה אלא אלו בלבד, הרי הוא אומר: "ששים עיר כל חבל ארגוב... כל אלה ערים בצורות חומה גבוהה" (דברים ג, ד-ה). אלא כיון שגלו ישראל לבבל, בטלה

---

[22]. כך פירשו: בקרבן העדה על הירושלמי שם; ביפה עינים, בבא בתרא נו ע"א.

[23]. הרשב"א, מגילה י ע"ב.

[24]. בערוך, ערך קצרה, פירש שקצרה זו מדינה מוקפת חומה. רש"י (ערכין שם): "קצרה – שם עיר קטנה שמחוץ לציפורי". בירושלמי מסופר: "מעשה שנפלה דליקה בחצר יוסי בן סימאי בשיחין וירדו בני קצרה של ציפורין לכבותו" (ירושלמי שבת טז, ז; ירושלמי יומא ח, ה; ירושלמי נדרים ד, ט). סיפור זה מופיע בבבלי כך: "ובאו אנשי גיסטרא של ציפורי לכבות" (שבת קכא ע"א). רש"י (שם) פירש שהיו אלה נציגי השלטון שבאו לכבות את הדליקה. קצרה או קסטרא, נזכרת כמקום מושב לגיונות המלך (משנה אהלות יח, יב).

[25]. בערוך, ערך חקרה, מפרש שחקרה זו מצודה, או מבצר. מפנה לתרגום בשמואל ב ח, ז; כג, יד. כך מופיע בתרגום לפסוקים הבאים: במדבר יג, יט; לב, יז, ועוד.

[26]. בדפוס וברוב כתבי היד לא מופיעה העיר לוד. בכת"י אוקספורד (370) OPP. 726, נוסף בין אונו לירושלים גם: "ולוד". זו כנראה גם הגירסא שהיתה בפני רש"י במגילה ד ע"א. רש"י במגילה י ע"א, כתב שבמשנה בערכין מנו תשע ערים מוק"ח. המהרש"א (מגילה ד ע"א), מעיר שלפני רש"י היתה גירסה שונה ממה שמופיע במשנה במסכת בערכין.

[27]. משנה ערכין ט, ו.

מהן מצות ערי חומה, וכשעלו מן הגולה מצא אלו שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון וקדשום.[28]

תוספתא זו אינה מתייחסת לרשימה כל שהיא, ובגמרא מייחסים את שאלת ר' ישמעאל בן ר' יוסי: "וכי אין לנו מוקפות אלא אלו בלבד" (ערכין לב ע"ב), לרשימת הערים המנויות במשנה כמוקפות חומה. תשובתו היא שרשימה זו היא מדגמית. הביטויים במשנה: "כגון", "וכן כיוצא בהן", מלמדים שהיו ערים נוספות.

במדרש הלכה מוצגת רשימת הערים שנזכרו במשנה כך:

> המוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה הישנה של ציפורי, וחקרה של גוש חלב, ויודפת הישנה, וגמלה הרי בגליל, וגדוד הרי בעבר הירדן, וחדיד ואונו וירושלם הרי ביהודה.[29]

הרשימה נחלקת לשלוש קבוצות ע"פ אזורי הארץ: גליל, עבר הירדן ויהודה. אביי ורבא, הסבירו את משמעות החלוקה הגיאוגרפית הזאת:

> אמר אביי, הכי קאמר: עד גמלא בגליל, עד גדוד בעבר הירדן, וחדיד ואונו וירושלים ביהודה. רבא אמר: גמלא בגליל, לאפוקי גמלא דשאר ארצות. גדוד בעבר הירדן, לאפוקי גדוד דשאר ארצות. אינך דלא איכא דכותייהו לא איצטריך ליה.[30]

לפי אביי, רשימת הערים הנזכרות בגליל ובעבר הירדן, מציינות נקודות גבול. כל המקומות שמדרום לגמלא או עד ממערב לגדוד היו מוקפים חומה. לפי רבא, ציינו את מיקומן של ערים מסוימות במרחב הגיאוגרפי של ארץ ישראל, מאחר שיש ערים בעלות שם תואם במקומות אחרים בארץ. מכל מקום, רשימת הערים שלהן מסורת שהן מוק"ח מימות יב"ן, גדולה יותר ממה שמופיע במשנה בערכין שם, אם כי הן לא נמנו במפורש.

ברשימה שבמשנה נזכרו שמותיהן של תשע ערים בלבד, שלמעט אחת בלבד – ירושלים, אף אחת מהן לא נזכרה במפורש בספר יהושע. הרב יהוסף שווארץ הציע שהרשימה שבמשנה זו היא תוספת לאמור בספר יהושע. לדבריו, בתחילת בית שני היו ערים רבות מוק"ח בארץ אלא שהן נחרבו עם חורבן בית שני, ור' יהודה הנשיא מנה את הערים המוק"ח מימות יב"ן שהיו קיימות בזמנו.[31]

ר' ישמעאל בן ר' יוסי טען שאפשר לשחזר מסורת של עיר מוקפת חומה:

> ולא אלו בלבד, אלא כל שתביא לך במסורת שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כל המצוה הזאת נוהגת בה.[32]

המילים: "ולא אלו בלבד", מתייחסות לרשימת הערים שבמשנה (ערכין ט, ו), אף שאינן מופיעות בתוספתא. לדברי ר' ישמעאל בן יוסי, רשימת הערים שלהן מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן פתוחה, ואם יסתבר בדרך כלשהי שלערים נוספות יש מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן, הרי שיש להחיל עליהן את המצוות הייחודיות הנוהגות בערי חומה: "שילוח מצורע, וקריאת מגילה בחמשה עשר, והבית חלוט בה לסוף שנה" (מגילה י ע"ב, רש"י ד"ה כל).[33] ר' ישמעאל לא הסביר כיצד ניתן לחדש מסורת

---

[28]. תוספתא, ערכין [צוקרמאנדל] ה, טז.

[29]. ספרא בהר פרשה ד.

[30]. ערכין לב ע"ב.

[31]. הרב יהוסף שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים תרכ"ב, סימן ב, דף ו ע"ב-ז ע"ב, ח ע"ב-ט ע"א.

[32]. תוספתא, ערכין [צוקרמאנדל] ה, טז.

[33]. רש"י (שבועות טז ע"א ד"ה כל המצות האלו) כתב: "מצות בתי ערי חומה ושילוח מצורעים ושאין עושים מגרשיהן שדה", ולא הזכיר קריאת מגילה. אך אין ללמוד מכאן שרש"י חזר בו או סותר את דבריו. הגמרא במסכת שבועות שם לא עסקה כלל במקרא מגילה ולכן לא היה צורך להזכיר זאת, בעוד שהגמרא במסכת מגילה עוסקת באופן כללי בעניינים הקשורים למקרא מגילה, ולכן רש"י ציין זאת, אף על פי שהסוגיה המסוימת (מגילה י ע"א-ע"ב) שם הזכיר זאת רש"י, לא עסקה כלל בעניינים הקשורים למקרא מגילה.

לאחר שעברו שנים רבות מאז עליית עולי בבל לארץ.

כדי לקבוע שמקום מסוים היה מוק"ח בימות יב"ן, אין צורך בקיומה של חומה או שריד ממנה. על הפסוק: "אשר לוא חומה" (ויקרא כה, ל) נדרש כך:

רבי אליעזר בר' יוסי אומר: "אשר לוא חומה" – אף על פי שאין לו עכשיו, והיה לו קודם לכן.[34]

הכתיב בפסוק הוא: "אשר לוא חומה", אך הפירוש הוא במשמעות: אשר לו חומה. מעמדה של עיר כעיר מוק"ח הוא גם אם אין לה חומה עתה. כמובן שנוכחות של חומה או שריד ממנה יכול לסייע, אך אין זה תנאי.

ג. ערים מוקפות חומה בימות תנאים ואמוראים עד היציאה מהחומות

להלן נעמוד על הידוע לנו על אודות מקרא מגילה במקומות שנזכרו בספרות תנאים ואמוראים כמקומות מוקפים חומה (למעט ירושלים) עד לזמן היציאה מן החומות (תרל"ז).

ברוב המקומות שנזכרו במשנה (ערכין ט, ו) כערים מוק"ח מימות יב"ן, אין לנו תיעוד על מקרא מגילה בהן: ציפורי,[35] יודפת,[36] גמלא,[37] גדור,[38] חדיד, אונו,[39] גיא החרשים[40] ולוד.[41] כך גם באשר לעיר חמת (ירושלמי מגילה א, א).

1. גוש חלב

מבין הערים שנזכרו במשנה (ערכין ט, ו) כמוקפות חומה רק על גוש חלב יש בידינו תיעוד על מקרא מגילה בה גם בט"ו באדר. כך כתב העיד הרב אשתורי הפרחי, הכפתור ופרח:

---

[34]. מגילה ג ע"ב; ערכין לב ע"א.

[35]. בתוספתא (מגילה ב, ד) מופיע דיון על אודות מקרא מגילה בלילה בשל מעשה שאירע בציפורי, אך לא נאמר שם אם קראו את המגילה בליל י"ד באדר או בליל ט"ו באדר. צביקה צוק, "ציפורי וסביבתה", אריאל, 109 (תשנ"ה), עמ' 19, כתב שבציפורי לא נמצאו ממצאים מתקופת יב"ן, אך נמצאו כלי חרס מתקופת הברזל השנייה ומהתקופה הפרסית.

[36]. על זיהוי יודפת: מוטי אביעם, "יודפת – חשיפתה של עיר יהודית בגליל מימי הבית השני והמרד הגדול", קדמוניות, לב (1999), עמ' 92-101.

[37]. על זיהויה של גמלא: שמואל קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 163-165. לעומתו: שמריהו גוטמן, סויואל רפל, גמלא עיר במרד, תל אביב תשנ"ד, עמ' 58-61. על הממצאים הארכאולוגיים בה, ראה: האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל (עורך: אפרים שטרן), כרך א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 342-348; שמריה גוטמן, שם, עמ' 79-180.

[38]. גדור נזכרת גם כהר שהיו משיאין בו משואות (תוספתא ראש השנה א, יז). בן ציון סגל, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 57, זיהה אותה עם תל-ג'אדור הסמוך לעיר א-סלט, במרכז הרי עבר הירדן. אך יהושע הורוויץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינא תרפ"ג, עמ' 190, הסתפק בזיהוי זה. לטענתו, יתכן שיש לזהות את המקום בכפר גדידה הנמצא לצפון ודי יבס (ואדי יבש) ומחנים. על יודפת וגמלא כערים מוקפות חומה: דוד אדן ביוביץ', "רשימת 'ערי חומה' והעדות הארכיאולוגית-ההיסטורית מיודפת ומגמלא", תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 449-470.

[39]. מזרחית למושב חדיד שקם לאחר מלחמת השחרור, נמצא תל הנקרא תל חדיד. בן ציון סגל, הגיאוגרפיה במשנה, עמ' 93-94, כתב שבתל נתגלו קברים קדומים, בורות מים, פסיפס עם כתובת יוונית. על זיהוי מיקומם של אונו וחדיד, ראה: יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט, עמ' 139, 162-164, 425. אונו מזוהה עם הכפר עאנא, כיום בין אור יהודה לנוה מונסון. ראה עוד: עקיבא מרדכי פרידמן, "אונו – ידיעות חשובות מכתבי הגניזה הקהירית", בין ירקון ואילון (עורך: ד' גרוסמן), רמת גן תשמ"ג, עמ' 73-86, שציין את אזכורי אונו בחז"ל ושהיא מיוחסת כעיר מוק"ח מימות יב"ן.

[40]. מנשה הראל, "גי החרשים – חרושת העץ והמתכת בימי המקרא", קדמוניות נופי ארץ ישראל, אור יהודה תשס"ה, עמ' 205-206, אסף הצעות של כמה חוקרים המזהים את גיא החרשים במקומות שונים באזור לוד ואונו. לדבריו, גיא החרשים איננו שם ישוב, אלא מקום מלאכתם של חרשי המתכת. יתכן שלה התכוון ר' חנניה המזהה את לוד ואונו עם גיא החרשים.

[41]. ר' יהושע בן לוי, שהיה תושב לוד (ירושלמי תרומות ח, ד), העיד גם הוא שלוד אונו וגיא החרשים מוק"ח מימות יב"ן. בדור יבנה, בימים שלפני מרד בר כוכבא, העיד רבי יהודה על מקרא מגילה בלוד: "אמר ר' יהודה: קטן הייתי וקריתיה לפני ר' טרפון בלוד וקבלני" (תוספתא מגילה [ליברמן] ב, ח; ירושלמי מגילה ב, ד; מגילה כ ע"א). אך לא נאמר אם היה זה בי"ד באדר או בט"ו באדר.

ואני בבואי אל הארץ הקדושה בחסד עליון שמעתי כי בגוש חלב היו קורין המגלה י"ד וט"ו, דאלו במקומות המסופקים הדין הוא כך.[42]

הכפתור ופרח גיבה את מנהג יושבי גוש חלב לקרוא בי"ד ובט"ו באדר בהנחה שזהו מקום שיש ספק אם הוא אכן מוק"ח מימות יב"ן, אם כי היא מזוהה במשנה בוודאות כעיר מוק"ח מימות יב"ן. יתכן שליושבי גוש חלב באותה העת לא היה ברור שמקומם זהה לגוש חלב הנזכרת במשנה כמקום שעולי בבל זיהו כעיר מוק"ח מימות יב"ן.[43]

2. טבריה

טבריה נקראת על שם הקיסר טיבריוס: "אמר ר' יודן... טבריה על שם טיבירואיס" (בראשית רבה [וילנא] פרשה כג, א). לר' יוחנן, לר' ירמיה, וכן לרבא, היתה מסורת שבמקום שבו הוקמה העיר טבריה, היתה עיר מוק"ח מימות יב"ן. הם חלוקים בשאלה אם שמה הקדום של טבריה הוא רקת או חמת (יהושע יט, לה): "חמת זו טבריה... רקת זו טבריה" (מגילה ו ע"א).

על ר' יהודה הנשיא מסופר שקרא מגילה בטבריה בט"ו באדר (מגילה ה ע"ב). אמנם ר' יהודה הנשיא לא כלל את טבריה ברשימת הערים המוק"ח מימות יב"ן במשנה (ערכין ט, ו). יתכן שהסיבה לכך היא שבמשנה מופיעה רשימה מדגמית של ערים מוק"ח מימות יב"ן שבהן ישבו עולי בית שני, והם לא התיישבו באזור טבריה.

על חזקיה, בנו של ר' חייא ידידו של רבי יהודה הנשיא, מסופר שקרא מגילה בטבריה בי"ד ובט"ו באדר (מגילה ה ע"ב). הוא קיבל את המסורת שטבריה היא במקומה של עיר מוק"ח מימות יב"ן, אך התלבט אם העובדה שהחומה מקיפה את העיר משלוש רוחות בלבד, מאחר שהרוח המזרחית פתוחה לים, די בה כדי להגדיר את טבריה כעיר מוק"ח לעניין מקרא מגילה, ועל כן קרא מגילה בשני ימי הפורים, בי"ד ובט"ו באדר.[44]

על רבי יוחנן מסופר שקרא מגילה בט"ו באדר בטבריה במקום שנקרא "כנישתא דכיפרא",[45] מאחר שלטענתו זו טבריה העתיקה, והוא לא חשש לספקו של חזקיה (ירושלמי מגילה א, א). מכאן שהיתה מסורת על קריאת מגילה בטבריה בט"ו באדר, וחזקיה ערער עליה וקרא בי"ד ובט"ו באדר. לא ידוע אם אחרים תמכו בעמדת חזקיה או שהוא היה בודד בעמדתו.

הרב אשתורי הפרחי בעל הכפתור ופרח התגורר בבית שאן. הוא סיפר שהתכתב עם ידידו הרב מתתיה מבית שאן[46] בסוגיית זמן מקרא מגילה בערים מוק"ח מימות יב"ן, והרב מתתיה כתב לו על זמן מקרא מגילה בטבריה:

וכן על טבריה אמרתי כי יש לה דין מוקפת חומה, מההיא דרבי (מגילה ה ע"ב) עליו השלום, ע"כ. והדין

---

[42]. כפתור ופרח, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' קסד-קסה. בידינו עדות קדומה לדברי הכפתור ופרח על מקרא מגילה בגוש חלב, בשמו של ר' שמואל ב"ר שמשון שסייר בפלסטינא בראשית המאה ה-13, וכך הוא רשם ברשימת מסעו: "הלכנו לגוש חלב, ועל פני העיר מצאנו קבר שמעיה ואבטליון ובצידם קבורים אדרמלך ושראצר בני סנחריב שהתגיירו ובאו לארץ ישראל, ועמדנו שם ועשינו פורים" (אצל: שרגא שולץ, "מכתב מרבי שמואל ב"ר שמשון", הצופה לחכמת ישראל, שנה יד, בודפשט תר"ץ, עמ' 77-78). הוא לא כתב באיזה תאריך הם ציינו את פורים.

[43]. כך הציע הרב שריה דבליצקי, "אימתי זמן הפורים בהתנחלות בית אל ובמחנות הצבא שם", תחומין, א (תש"מ), עמ' 129.

[44]. ירושלמי מגילה א, א; מגילה ה ע"ב.

[45]. במקום נוסף בירושלמי מופיע ר' יוחנן בהקשר של בית הכנסת בכיפרא (ירושלמי ראש השנה ד, ד).

[46]. ר' מתתיה היה תושב בית שאן, וכפי שציין הכפתור ופרח, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' נט. הוא הזכיר אותו גם בעמ' רנב.

עמו.[47]

גם מדברי הרב מתתיה והרב אשתורי הפרחי לא ברור מה היה מנהגם של אנשי טבריה באותם ימים, אם אמנם קראו בטבריה בט"ו באדר בלבד, או שר' מתתיה קרא ליהודי טבריה לקרוא מגילה בט"ו באדר בלבד, מאחר שהם נהגו אחרת.

הרדב"ז כתב שרק במקום שיש סיבה להטיל ספק שמא עיר מסוימת היא מוק"ח מימות יב"ן, יש לקרוא בי"ד ובט"ו באדר, כגון העיר טבריה שלגביה הסתפק האמורא חזקיה אם העובדה שחלק מהיקפה הוא ים ולא חומה ממשית, פוגעת במעמדה כעיר מוקפת חומה (מגילה ה ע"ב). אך אם אין שום סיבה לטעון שלעיר מסוימת יש מסורת על היותה מוק"ח מימות יב"ן, אזי קוראים בי"ד באדר בלבד כרוב העולם. רק במקום שיש ודאות שהעיר מוק"ח מימות יב"ן יש לקרוא בט"ו באדר. מסקנתו היא שבטבריה יש לקרוא יומיים בשל הספק שהעלה האמורא חזקיה אם הים הוא חומתה.[48]

הרב יהודה שמואל אשכנזי היה יליד טבריה, והוא כתב שבטבריה קראו בי"ד באדר בברכה ובט"ו באדר ללא ברכה בשל ספקו של חזקיה.[49] פוסקים נוספים ציינו את מנהג תושבי טבריה לקרוא מגילה בי"ד ובט"ו באדר.[50]

3. הוצל

רב אסי קרא מגילה בי"ד ובט"ו באדר בעיר הוצל, מאחר שהסתפק אם יש למקום מסורת על היותו מוק"ח מימות יב"ן (מגילה ה ע"ב). הוצל היא עיר בבבל (מגילה כט ע"א), ובה התגורר רב אסי (חולין כו ע"ב).

בשמו של רב אסי גם נאמר שהוצל הנמצאת בבית בנימין היא בוודאי מוק"ח מימות יב"ן (מגילה ה ע"ב).[51] העיר הוצל בבנימין איננה נזכרת בספר יהושע. לדברי הרמב"ן, היתה עיר בשם הוצל באזור בנימין והיתה מסורת שעיר זו היא מוקפת חומה מימות יב"ן.[52]

---

47. שם עמ' קסה.

48. שו"ת רדב"ז, חלק א, ירושלים תשל"ב, סימן רנב.

49. הרב יהודה שמואל אשכנזי, סידור בית עובד, חלק ב, ליוורנו תר"ג, עמ' 298.

50. כך כתבו: המגן אברהם, שולחן ערוך, סימן תרפח ס"ק ד; המשנה ברורה, סימן תרפח ס"ק ט; כף החיים, שם ס"ק טז. ערוך השולחן, אורח חיים, סימן תרפח, סעיף יג, כתב: "ואפשר דבטבריא דהוה ספיקא דדינא, לא יברכו לא בי"ד ולא בט"ו, כדעת הר"י בטור גם על שארי ספיקות". כוונתו לפסק הרב יחיאל אחי בעל הטורים, טור, אורח חיים, סימן תרפח.

51. הרב מרדכי הכהן, "לתולדות התנא איסי בן יהודה", סיני, לד (תשי"ד), עמ' תיד-תיט, עסק בזיהויה של הוצל בבית בנימין.

52. רמב"ן, מגילה ה ע"ב. להלן הצעות אחרות לזיהוי הוצל: יהושע הורוויץ הציע שהכוונה לעיר "אצל" (זכריה יד, ה) הנמצאת באזור שבט בנימין. לדבריו, יתכן שהיה זה גם הכפר הבבלי: "ר' יוסי בר יהודה איש כפר הבבלי" (משנה אבות ד, ב), שעליו נאמר: "הוא יוסף איש הוצל, הוא יוסף הבבלי, הוא איסי בן יהודה" (יומא נב ע"ב). (יהושע הורוויץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינא תרפ"ג, עמ' 73). בן ציון אשל הציע שהוצל של בנימין היא הוצל הבבלי, והמקום נקרא כך מאחר שתושביו התייחסו על שבט בנימין. (ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"ט, עמ' 105-107). הרב אורי דסברג הציע שמדובר בעיר בארץ ישראל שהיתה שייכת לאדם בשם בנימין. (עלון עונג שבת, כ"ה בניסן תש"ע, גליון מס' 13, עמ' 3). אין בידינו מידע על אודות מקרא מגילה בהוצל של בנימין, מלבד מה שסופר על רב אסי.

ד. ערים מוקפות חומה - מסורות מתקופת הראשונים ועד לזמן היציאה מן החומות

התפרקות הישוב היהודי בארץ עם סיום תקופת אמוראי ארץ ישראל, והעתקת מרכז התורה לבבל ואחר כך לארצות אחרות, החלישו את המסורת על ערים מוקפות חומה מימות יב"ן בארץ ישראל, וההלכות והמנהגים הנהוגים במקומות אלו. בספרות ההלכה והמנהג, בספרות השו"ת, בספרי פרשנות לשולחן ערוך ובספרי מסע לארץ ישראל, מצאנו התייחסות מועטה לשאלת זמן מקרא מגילה בערים נוספות שלהן מסורת על אודות היותן מוק"ח מימות יב"ן. במקורות הללו יש תיאור עובדות ומעט התייחסות לשאלה על בסיס מה נקבעה מסורת זו.

במקומות שנהגו בהם לקרוא יומיים, היה המנהג לקרוא ביום י"ד באדר בברכה, וביום ט"ו באדר בלי ברכה. לא ראינו חריגה בעניין זה, ועל כן בכל מקום שנכתוב שקראו מגילה בשני ימי הפורים, הכוונה לאופן זה, אא"כ נכתוב אחרת.

להלן רשימת המקומות הידועים לנו מאז ע"פ סדר כרונולוגי,[53] שהתחדשה בהם מסורת קריאת מגילה גם בט"ו באדר, בשל היות המקום מסופק אם הוא מוקף חומה מימות יב"ן.

1. צור

ההתייחסות הראשונה שמצאנו לגבי זמן מקרא מגילה בעיר שלא נזכרה עד עתה כעיר מוקפת חומה בפסוקי המקרא ובספרות התנאים והאמוראים, נמצאת בתשובת הרמב"ם. הרמב"ם נשאל על ידי תלמידו הרב אפרים הדיין החסיד:

> בדבר מה שקוראים אנשי צור המגילה ב"ד וט"ו ומברכין בשניהם לפניה ולאחריה, האם הם עוברים בזה משום ברכה שאינה צריכה אם לאו?
>
> התשובה: מה שנראה לו ז"ל הוא הנכון ללא ספק. וכל מקום שמסופקים יושביו אם הוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון אם לאו, קורין בי"ד ומברכין לפניה ולאחריה, שי"ד זמן קריאה לכל אלא למי שנתאמת ונתקיים לנו [שהוא] מבני ט"ו. וקורין בט"ו ואין מברכין לא לפניה ולא לאחריה, לפי שברכה שאינה צריכה איסורא דאורייתא היא, משום שהוא נושא שם שמים לשווא, ולא ייעשה זה מספק.[54]

העיר צור נזכרת בספר יהושע בנחלת שבט אשר כעיר מוקפת חומה (יהושע יט, כט). ליהודי צור, לרב השואל – הרב אפרים הדיין החסיד, וכן לרמב"ם שמשיב להם, אין ספק שבצור יש לקרוא מגילה בי"ד ובט"ו אדר. הספק הוא ביחס לברכה בלבד בעת הקריאה ביום ט"ו באדר.[55] הרמב"ם הבין שבני צור קראו יומיים מפני שהסתפקו אם העיר מוק"ח מימות יב"ן. יתכן עוד שליהודי צור היה ברור שצור המקראית היתה מוק"ח מימות יב"ן, אך הם לא היו בטוחים שהמקום שהם יושבים בו הוא אכן צור שמימות יב"ן.[56] מכל מקום, לא ברור מתי החלה מסורת זו, על מה היא מבוססת, מי הנהיג אותה, ועד מתי היא המשיכה. תשובתו של הרמב"ם היא התיעוד היחיד הידוע לנו על מעמדה של צור כעיר שיש ספק אם היא מוק"ח

---

[53]. לשם הנוחות בחרנו להציג את רשימת הערים הזאת על ציר הזמן.

[54]. שו"ת הרמב"ם – פאר הדור, מהדורת הרב דוד יוסף, ירושלים תשמ"ד, סימן קכה; תשובות הרמב"ם, מהדורת יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ו, סימן קכד.

[55]. תשובה זו תואמת את דעתו של הרמב"ם בהל' מגילה א, יא, שכך נוהגים בערים מסופקות אם הן מוק"ח מימות יב"ן.

[56]. על קהילת יהודי צור באותה עת, סיפר הנוסע ר' בנימין מטודלה: "צור יש בה כחמש מאות יהודים, וביניהם חכמים בתלמוד ובראשם ר' אפרים המצרי דיין" (מרדכי אדלר, מסעות של ר' בנימין ז"ל, ניו יורק תשכ"ד, עמ' ל).

מימות יב"ן.

2. סלכה ואדרעי

הרב אשתורי הפרחי בעל הכפתור ופרח עלה לארץ והתיישב בבית שאן. הוא סייר לאורכה ולרוחבה של הארץ, וחקר ולמד את כל התחומים ההלכתיים הקשורים לארץ ישראל. בעקבות מסעותיו ומחקריו הוא כתב את ספרו כפתור ופרח, שעוסק בענייני גבולות הארץ ויישוביה, ההלכות התלויות בארץ ועוד. את המקומות השונים בארץ הוא זיהה על בסיס שימור השמות ששימרו הערבים תושבי הארץ:

> ואודיעך כי שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש שבכתב ושבעל פה, שמעט הוא מה שנשתנה שמם בין הישמעאלים.[57]

כך הוא ציין במקום נוסף:

> כי הארץ לעולם עומדת, ובשמותיה ברוב. והשנוי בשמות מעט הוא.[58]

יואל אליצור כתב שבעל הכפתור ופרח היה יחיד בדורותיו שראה ערך בחשיבות השמות שבפי הערבים לאיתור המקומות הנזכרים בכתבי הקדש. שאר הנוסעים והמחברים, יהודים ונוצרים, התעניינו יותר במסורות על אודות קברי צדיקים ואתרי סגולה ולא הקדישו תשומת לב לשמות שהערבים משתמשים בהם.[59]

הפרק השמיני בספר כפתור ופרח, יוחד לנושא: "בזיכרון העיירות המוקפות חומה מימות יהושע בן נון". הוא ציין את המקומות שמופיעים במשנה כערים בעלות מסורת על היותן מוק"ח מימות יב"ן (משנה ערכין ט, ו), וכן את דברי ר' יהושע בן לוי בדבר המסורת על לוד, אונו וגיא החרשים (מגילה ד ע"א). בספרו הוא הצביע על ערים נוספות שהן מוק"ח מימות יב"ן:

> מסתברא שהוא הדין בקצת עיירות שהם היום בארץ כיבוש אדון הנביאים אדוננו משה ע"ה, כגון סלכה ואדרעי וכיוצא בהם, ובהם היום קהילות. והראיה על זה שכתוב: "ונלכוד את כל עריו בעת ההיא... לא היתה קריה" (דברים ב, לד-לו), וכתיב: "כל ערי המישור וכל הגלעד וכל הבשן עד סלכה ואדרעי" (שם ג, י), ואומר "כל אלה ערים בצורות חומה גבוהה דלתים ובריח" (שם ה).[60]

הפסוקים שהביא הכפתור ופרח, עסקו בכיבוש ארצות עוג מלך הבשן וירושת ארצות האמורי (דברים ג, א-כב). מפסוקים אלו למד ר' ישמעאל ברבי יוסי שהיו בארץ ישראל בזמן כניסת עם ישראל לארץ, עוד ערים מוקפות חומה.[61] מסקנתו של הכפתור ופרח היא:

> ...אם כן אינם קורין את המגלה אלא בחמשה עשר לחוד.[62]

שמות הערים סלכה ואדרעי נשמרו אצל תושבי המקום,[63] וכנראה על בסיס עובדה זו זיהה הרב הכפתור ופרח את המקום כסלכה ואדרעי הנזכרות במקרא כערים בצורות בזמן כניסת עם ישראל לארץ. הוא כתב גם שבסלכה ואדרעי היו קהילות באותה עת, אך אין לנו ידיעות על הקהילות הללו. מדבריו לא

---

57. כפתור ופרח, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' רסח.
58. שם, חלק ג, ירושלים תשנ"ט, עמ' קלא.
59. יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט, עמ' 1.
60. כפתור ופרח, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' קסא.
61. תוספתא ערכין [צוקרמאנדל] ה, טז.
62. כפתור ופרח, חלק א, ירושלים תשנ"ז, עמ' קסב-קסג. בכפתור ופרח, חלק ב, ירושלים תשנ"ז, עמ' פז, פט, זיהה את מיקומם של סלכה ואדרעי בעבר הירדן המזרחי. על זיהויה של אדרעי ותיעוד שמה, ראה: יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל השתמרותם וגלגוליהם, ירושלים תשס"ט, עמ' 295-308.
63. כפתור ופרח, חלק ב, ירושלים תשנ"ז, עמ' פז: "סלכה לא נשתנה שמה".

ברור אם אמנם הם נהגו לקרוא מגילה בט"ו באדר, או שהוא קרא להם לנהוג כך מפני שהם מתגוררים בערים שלהן מסורת, על פי דעתו, על היותן מוק"ח מימות יב"ן.

3. בית שאן

בפרק אחר עסק הכפתור ופרח במסורת על אודות העיר בית שאן שבה התגורר:[64]

> כתב רש"י ז"ל פרשת שופטים (דברים יח, ב), משה הנחיל לראובן גד וחצי שבט המנשה, ויהושע הנחיל ליהודה ואפרים וחצי שבט מנשה ושבעה אחרים נטלו מאיליהם אחרי מות יהושע. הרי שבית שאן מכבוש יהושע. וקרוב אני לומר שהוא מוקף חומה מימות יהושע בן נון, שהרי חכמים קראוהו כרך באמרם עליו: "הרבה כרכים כבשו עולי מצרים" (חולין ז ע"א), וכרך לעולם הוא מוקף חומה (מגילה ב ע"ב), ועוד שהכתוב (שמואל א לא, יב) מזכיר לו חומה.[65]

העיר בית שאן נזכרת בספרי המקרא בתקופת יהושע בן נון (יהושע יז, יא, טז; שופטים א, כז). היא נזכרת פעמים רבות בספרות התנאים והאמוראים, אך אין התייחסות להגדרתה כעיר פרוזה או כעיר מוקפת חומה מימות יב"ן.[66] האמירה: "וקרוב אני לומר שהוא מוקף חומה מימות יב"ן", לא נאמרת בהקשר למקרא מגילה. מדברים אלו ניתן ללמוד שבבית שאן קראו מגילה בי"ד באדר כמו רוב ערי ישראל. הכפתור ופרח התגורר בבית שאן, ובוודאי הכיר את מנהג תושבי המקום גם באשר לזמן מקרא מגילה. לו היתה לתושבי בית שאן מסורת ברורה, לא היה הכפתור ופרח כותב: "וקרוב אני לומר שהוא מוקף חומה מימות יב"ן". אין לנו ידיעות נוספות על זמן מקרא מגילה בבית שאן.

4. צפת

צפת איננה נזכרת בספר יהושע.[67] מקום בשם צפת באזור טבריה נזכר בירושלמי (ראש השנה א, ב), אך לא ברור אם מדובר על המקום שנקרא כיום צפת.[68]

הרב יששכר בן מרדכי דידיע בן סוסאן נולד בפאס שבצפון אפריקה. הוא למד בירושלים אצל הרב לוי בן חביב – הרלב"ח, ומשם עבר לצפת ולמד גם אצל רבי יוסף קארו. בצפת שימש כרבה של קהילת המערביים (מוגרבים=צפון אפריקה). הוא כתב את ספרו: תיקון יששכר – בענייני קביעת המועדות, המולדות, ובדינים הקשורים לבית הכנסת – תפילות, קריאת התורה ועוד, ע"פ הנהוג בקהילות עולי צפון אפריקה. כשהרב יששכר אבן סוסאן עסק בהלכות פורים הוא ציטט את הרמב"ם (הל' מגילה א, יא) שכתב שבערים שיש ספק אם הן מוק"ח מימות יב"ן, יש לקרוא מגילה בי"ד באדר בברכה ובט"ו ללא ברכה:

---

[64]. כפתור ופרח, שם, חלק א, עמ' ג; שם, חלק ב, עמ' צא.

[65]. שם, חלק א, עמ' קמח.

[66]. שמואל קליין, "לשאלת תחומי בית שאן בקשר עם הלכות שביעית תרומות ומעשרות בזמן הזה", קובץ לזכרו של גדליה אונא (עורך: אליעזר שמשון רוזנטל), ירושלים ת"ש, עמ' 142-146, כתב שע"פ הממצא הארכיאולוגי, היתה בית שאן מוקפת חומה עוד לפני תקופת יהושע בן נון.

[67]. אמנם עיר בשם צפת נזכרת במקרא בתקופת ההתנחלות, אך זו עיר שנמצאת בנחלת שבט שמעון בדרום, ואין היא צפת שבגליל (שופטים א, יז).

[68]. הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן, ירושלים תשכ"ח, הלכות ארץ ישראל, פרק ב, בפירוש בית ישראל, אות לד, זיהה את צפת המוכרת לנו עם העיר צפת הנזכרת בירושלמי.

וכן אנו נוהגים בצפת שבגליל העליון תוב"ב שהיא ספק.[69]

הוא לא נימק מדוע צפת היא מקום מסופק, וממתי החלו לנהוג בה כעיר שיש ספק אם היא מוק"ח מימות יב"ן. בהלכות קריאת התורה בפורים הוא כתב עוד:

> והמקומות שקורין בהם מגילה שני ימים מפני שספק אם עיירות הם אם כרכים הם... הסדר להם בקריאת התורה ביום השני כסדר היום הראשון. ומנהג פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב.[70]

בהמשך הוא כתב שבט"ו באדר בשנת ה'שי"ט, החזן לא רצה להוציא ספר תורה בט"ו באדר בטענה שקהילות ספרדיות אחרות בצפת לא נוהגות כן. הוא ביקש מרבי יוסף קארו שיביע דעתו אם נהג נכון כשדרש מהחזן להוציא ספר תורה:

> והלך אחר כך וספר הדברים לפני החכם השלם גדול דורנו הרב הגדול מוהר"ר יוסף קארו נר"ו ואמר לו: יפה עשה, ומנהג טוב הוא לומר היום על הניסים בתפילה ולהעלות בו ספר תורה. אלא שקהילותינו הספרדים יצ"ו לא נהגו להעלות.[71]

הדיון כאמור הוא על קריאת התורה ואמירת על הנסים בלבד ביום ט"ו באדר, אך מוסכם על הכל שמעמדה של צפת היא כעיר שיש ספק על היותה מוק"ח מימות יב"ן, ויש לקרוא מגילה בי"ד ובט"ו באדר.

מנהג זה, לקרוא מגילה בצפת בשני הימים, נזכר גם אחר כך. אור החיים הקדוש העיד באיגרת מסעו מעכו לצפת, מירון וטבריה, בחודש אדר ב' בשנת "ויתן לו" (תק"ב):

> ועשינו שני ימים פורים י"ד וט"ו. לפי שיש להם ספק אם מוק"ח מימות יב"ן או לאו ובשביל זה מספק עושים י"ד וט"ו, וביום ט"ו בלי ברכה, ספקא דרבנן לקולא.[72]

ר' יוסף בן שבתי מקאליש בפולין סייר בארץ ובאגרת לאחיו בשנת תקצ"ז, הוא כתב: "מגילת אסתר נקראת בצפת בי"ד ובט"ו מחמת ספק מוק"ח מימות יב"ן, אבל בט"ו בלי ברכה".[73]

טרם הובהר מדוע קראו בצפת בי"ד ובט"ו באדר, ועל מה התבסס המנהג. הרב ישראל משקלוב, מתלמידי הגר"א, כתב אף הוא שבצפת קוראים מגילה בי"ד ובט"ו אדר, והוא אף הסביר מדוע:

> ובאמת היא נראית בטבריה, וקיי"ל נראה אע"פ שאינו סמוך, ולכן קורין ב' ימים. אי נמי מפני שיש פה מקום נקרא יודפת הישנה, ונראה עיר קדש אשר בהר נפתלי שהיא מערי המקלט.[74]

לדברי הרב משקלוב, לצפת עצמה אין מסורת על היותה עיר מוק"ח מימות יב"ן. מעמדה זה הוא בשל היותה נראית לעיר מוק"ח מימות יב"ן. הוא העיד שצפת נראית בטבריה, ומאחר שטבריה נחשבת לעיר מוק"ח מימות יב"ן, אזי גם למקום נראה מעניקים מעמד של עיר מוק"ח. קשה לקבל שמטבריה הנמצאת במקום נמוך ראו את צפת שהיתה במקום גבוה, אא"כ כוונתו הפוכה שמצפת ראו את טבריה, אם כי כיום לא ניתן לראות מצפת את טבריה. אך גם זה לא יועיל מבחינת ההלכה, מאחר שהגדרת נראה היא שיש לראות מהכרך את העיר הקרובה לה.

---

69. הרב ישכר אבן סוסאן, תיקון ישכר, ויניצאה של"ט, דף כג ע"א.
70. שם, דף נט ע"ב.
71. שם, דף סא ע"א.
72. רבי חיים בן עטר, ארץ החיים, וינא תרצ"ג, עמ' 23. מופיע גם אצל: הרב אליהו חיים קרליבך, יד אור החיים הקדוש, בני ברק תשמ"א, עמ' קג.
73. אברהם יערי, "איגרת מצפת משנת תקצ"ז", סיני, כט (תשי"א), עמ' שנו.
74. הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן – הלכות ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, פרק ג, טו, בפירוש בית ישראל, אות לד. שם בפרק ב, כח, בבית ישראל, אות לד, הוא כותב שצפת נראית מטבריה.

הרב משקלוב ציין סיבה נוספת לכך שקראו בצפת בשני הימים: "יש פה מקום נקרא יודפת הישנה". יתכן שהוא טען שצפת היא יודפת הישנה הנזכרת במשנה (ערכין ט, ו) כעיר מוק"ח מימות יב"ן. טענה כזאת מוכרת גם לרב יהוסף שווארץ שהעיר על כך:

> טעות הוא מה שאומרים בני הגליל שמבצר יורפת (קוראין בר' והוא טעות השני) בעיר צפת הוא. כי תכונת יודפת סמוך ליאפא (יפיע).[75]

המקום שמזוהה כיום כיודפת בגליל המערבי, רחוק מאד מהעיר צפת המוכרת לנו. יתכן שהרב משקלוב ביקש לטעון שצפת סמוכה ליודפת הישנה מפני שהניח שהוא זיהה את יודפת במקום אחר מהמקובל כיום. הוא הוסיף עוד: "שצפת נראית לעיר קדש אשר בהר נפתלי". העיר קדש המוכרת לנו כיום קרובה לצפת, אך אי אפשר לראות את צפת מקדש.

מכל מקום הוסכם על הכל שבצפת קראו מגילה בי"ד ובט"ו באדר, אך ללא בסיס ברור, למעט העובדה שכך היתה המסורת במקום.[76]

5. ביריה, עין זיתון

הרב יששכר אבן סוסאן הזכיר מקומות נוספים בארץ ישראל שקראו בהם מגילה יומיים:

> והמקומות שקורין בהם מגילה שני ימים מפני שספק אם עיירות הם אם כרכים הם... הסדר להם בקריאת התורה ביום השני כסדר היום הראשון. ומנהג פשוט פה בכל המוסתערבים יצ"ו תושבי ארץ צפת שבגליל העליון תוב"ב וכפריה – ביריה ועין אל זיתון.[77]

לדבריו, לא רק בצפת ציינו פורים גם בט"ו באדר, אלא גם בכפרים שקרובים אליה – ביריה ועין זיתון. עין זיתון נמצא כשני ק"מ צפונית לצפת, למרגלות הר ביריה.

הוא לא נימק מדוע קראו בביריה ובעין זיתים בי"ד ובט"ו באדר. יתכן שהיתה בידי היושבים שם מסורת שביריה ועין זיתים נחשבות אף הן לערים בעלות ייחוס על היותן מוק"ח מימות יב"ן. אפשרות אחרת היא שמטבריה ראו את ביריה ועין זיתים, כפי שראו גם את צפת.[78] אך כאמור, כפי שקשה להניח שראו מטבריה הנמצאת במקום נמוך את צפת, כך קשה להניח שראו את ביריה ועין זיתים. אפשרות נוספת היא שביריה ועין זיתים היו סמוכות לצפת, "דקודם הרעש היתה צפת משוכה לצד כפר בירי", בהנחה שלצפת עצמה מסורת על היותה מוק"ח מימות יב"ן.[79]

---

75. הרב יהוסף שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' צד.
76. יוסי סטפנסקי, "צפת וסביבתה בתקופות הקדומות", אריאל, 157-158 (2002), עמ' 51-58, הציע (עמ' 55) שאולי חורבות המבצר הצלבני שנמצא בצפת, נוסף לידיעה שהעיר צפת היא עיר עתיקת יומין, הן שהביאו לקביעה לקרוא מגילה בצפת בי"ד ובט"ו באדר כנהוג בערים מסופקות. הרב בניהו ברונר, רב בעיר צפת, אמר לי בשיחה בט"ז במנחם אב תשס"ט, שבראש ההר עומדת כנסיה על חורבות בית כנסת וממנה אפשר לראות את גוש חלב. יתכן שזו היתה הסיבה שתושבי צפת קראו בי"ד ובט"ו באדר. הצעה כזאת הציע גם הרב אברהם ווין, ימי הפורים, אשדוד תשס"ה, עמ' מז.
77. הרב יששכר אבן סוסאן, תיקון יששכר, ויניציאה של"ט, דף נט ע"ב. שם בעמ' סא ע"ב דן בקריאת מגילה בירושלים שבה קוראים בט"ו באדר בלבד. בשנה שבה חל ט"ו באדר בשבת קראו מגילה בי"ד באדר (מגילה ד ע"ב). בשנה כזאת קוראים את קריאת התורה של פורים – "ויבוא עמלק", בשבת. הרב יששכר סוסאן שאל מדוע בצפת וכפריה – עין זיתים וביריה, וכן עזה ודמשק, שבשנים רגילות קוראים בתורה גם בט"ו: "תמיהה לי למה לא יעשו כן גם במקומות הספק כגון פה צפת תוב"ב וכפריה שכתבנו ועזה ודמשק כמו שנהגו בשאר שנים להעלות ספר תורה ביום השני כראשון לפרשת פורים, כי מה נשתנה היום מכל שאר ימות השבוע שיחול יום ט"ו באיזה מהם". לדבריו, קריאת מגילה היא ביום שישי בשל תקנת חכמים (מגילה ד ע"ב), אבל ניתן לנהוג במנהג הקריאה בתורה גם כשט"ו באדר חל בשבת. יש לציין שבתיקון יששכר דף כט ע"ב הוא מספר שאיננו זוכר אם קראו בתורה בשבת כזאת בירושלים, כשהיה גר שם בצעירותו.
78. הרב ישראל משקלוב, פאת השולחן – הלכות ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, פרק ג, טו.
79. כך הציע הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, לוח לארץ ישראל לשנת תרצ"ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 38, ובמשך כל השנים.

בשנת שנ"ט, עשרים שנה לאחר צאת ספרו של הרב יששכר אבן סוסאן, יצא בוינציאה ספרו של ראש הישיבה בעין זיתון, הרב משה בן מכיר. שם הספר הוא: "סדר היום – הסדר שיעשה האדם בימיו ובלילותיו, בשבתות ובמועדים, סדר כל השנה בשבתו בבית ובלכתו בדרך, בשכבו ובקומו". את הספר הדפיס חתנו הרב שלמה מור דוד. בהלכות סעודת פורים שביום י"ד באדר נכתב:

> נהגו להתפלל מבעוד יום בזמן מנחה גדולה, כדי שיהיה לו זמן לאכול ולשתות עד הלילה, ויוכל ללכת לבית הכנסת להתפלל ערבית עם קריאת המגילה, ולא יתעכב בסעודה עד חצי הלילה כדי שלא יאחר קריאת שמע ותפילה, כי לא תקנו דבר זה כדי לקלקל ח"ו, אלא יעשה באופן שזה וזה יתקיים בידו וחפץ ה' בידו יצלח.[80]

הנהגה זו, לקרוא מגילה אחר תפילת ערבית של ליל ט"ו באדר, תואמת לחלוטין את מנהג עין זיתים. אך הספר לא תיעד את מנהג עין זיתים אלא נועד לפרט את הלכות פורים לכל. כמו כן, לא נאמר דבר באשר למקרא מגילה בבוקר יום ט"ו באדר.

במהדורת הספר שיצאה בשנת תרל"ו, קרוב לשלוש מאות שנה לאחר שתי המהדורות הראשונות, הודפס כך:

> ...ויוכל ללכת לבית הכנסת להתפלל ערבית עם קריאת שמע, ולא יתעכב בסעודה עד חצי הלילה כדי שלא יאחר קריאת שמע ותפילה, כי לא תקנו דבר זה כדי לקלקל ח"ו...[81]

יש חשש שאדם ייגרר בסעודתו ולא יתפלל אחר כך תפילת ערבית ולא יאמר קריאת שמע, ועל כן יש להתחיל את סעודת פורים בצהרי היום. לא נזכר דבר באשר למקרא מגילה בליל ט"ו באדר. על פי תיקון זה, אכן הספר תואם את שנהוג בערים הפרוזות, ואיננו קשור כלל למנהג בעין זיתים.

הרב ישראל משקלוב העיד אף הוא שבביריה ובעין זיתים קראו מגילה גם בט"ו באדר ללא ברכה.[82] אין בידינו עדויות נוספות על מקרא מגילה בביריה ובעין זיתים מהשנים שאחר הרב ישראל משקלוב.

6. עזה ודמשק

הרב יששכר אבן סוסאן העיד ששמע שגם בעזה ובדמשק קראו מגילה בי"ד ובט"ו באדר: "ושמענו שכך נוהגים גם בעזה ובדמשק".[83]

עזה – עזה היא עיר כנענית (בראשית י, יט) שנכבשה בידי שבט יהודה (יהושע י, מא; טו, מז; שופטים א, יח). היא נזכרת בתקופת המלוכה כעיר חומה: "ושלחתי אש בחומת עזה ואכלה ארמנתיה" (עמוס א, ז), אך יתכן שהחומה עדיין לא היתה קיימת בימי יהושע בן נון.

דמשק – דמשק נזכרת כבר בימי האבות (בראשית יד, טו), אך לא ידוע אם בזמן יהושע בן נון היתה לה חומה. אמנם בתקופת המלוכה נזכר שהיתה לה חומה: "הצתי אש בחומת דמשק" (ירמיהו מט, כז), אך יתכן שהחומה מאוחרת ולא היתה קיימת בימי יהושע בן נון.

לא ברור על מה התבסס המנהג לקרוא בעזה ובדמשק בשני הימים, מי החל במנהג זה ומתי. הרב יששכר סוסאן ניזון משמועה על התנהלות תושבי עזה ודמשק, ולא כתב מה מקור השמועה ומה רמת אמינותה.

---

[80]. הרב משה בן מכיר, סדר היום, וינציאה שנ"ט, דף צט ע"ב. כך גם הופיע במהדורה השנייה של הספר שהודפסה שש שנים אחר כך: וינציאה שס"ה, דף צח ע"ב.

[81]. הרב משה בן מכיר, סדר היום, וורשה תרל"ו, עמ' 98.

[82]. לעיל הע' 59.

7. חברון

חברון נזכרת במקרא כבר בימי האבות (בראשית יג, יח; כג, א-יט; לה, כז), ונכבשה בימי יהושע בן נון (יהושע י, לט). אין בידינו עדות או התייחסות למעמדה של חברון כעיר מוק"ח לעניין מקרא מגילה, עד המאה הט"ז שנה.[84] מזמן זה ואילך יש קהילה יהודית מסודרת ומתפתחת בחברון. הרדב"ז נשאל על אודות מעמדה של חברון לעניין מקרא מגילה. בתשובתו כתב הרדב"ז שלדעתו חברון לא היתה מוקפת חומה מימות יב"ן ויש לקרוא בה מגילה בי"ד באדר בלבד.[85] נימוקיו:

1. ברשימת הערים שבמשנה (ערכין ט, ו) וכן ברשימה שבמדרש ההלכה (ספרא בהר פרשה ד) לא נזכרת העיר חברון, "ומדלא מני חברון שגם היא ביהודה, משמע שלא היתה מוקפת".
2. חברון היתה עיר מקלט (יהושע כ, ז). לערי המקלט לא היו חומות: "ערים הללו [=ערים מקלט וערי לוויה], אין עושין אותם לא כפרים קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות" (מכות י ע"א). רש"י מפרש: "עיירות בינוניות – בלא חומה", ומכאן "דפשיטא להו דחברון לא היתה עיר מבצר, הילכך אין דין בתי ערי חומה נוהג בה וקורין בה בי"ד, שאין בה שום ספק לדעתי".

אף שהוא לא נשאל על מקומות אחרים שהיו ערי מקלט וערי לוויה, מסקנתו דומה: "וכן בשכם, וקדש בגליל (תוספתא מכות ב, ג), וכל עיר שיתברר שהיא מערי הלויים כיון שכולן היו קולטות, לא היו מוקפות חומה מימות יהושע".

על דבריו העיר הרב יהוסף שוואַרץ, שבפסוק נאמר שחברון היתה עיר בצורה – מוקפת חומה (יהושע יד, יב-יג). כמו כן, בסיום רשימת הערים במשנה נאמר: "וכן כל כיוצא בהן" (משנה ערכין ט, ו), ומכאן שהרשימה חסרה, והעובדה שעיר מסוימת לא נכללת בה אינה מעידה דבר על מעמדה. כמו כן, הקריטריון להגדרת מקום כעיר מוק"ח מימות יב"ן, הוא אם היא היתה מוקפת חומה בזמן כיבוש הארץ. ההנחה היא שהגויים יושבי הארץ בנו את החומה לפני כניסת עם ישראל לארץ, והקביעה שחברון היא עיר מקלט היתה לאחר סיום כיבוש הארץ וחלוקתה לשבטים (יהושע יט, נא), ויתכן שפרצו את חומותיה לשם כך.[86] יש להוסיף עוד שגמלא נזכרת אף היא כעיר מוק"ח מימות יב"ן (משנה ערכין ט, ו), והיא שימשה עיר מקלט עד שכבשו את שכם (תוספתא מכות ב, ג).

מהשנים שלאחר פטירת הרדב"ז (נפטר בשנת של"ג), יש עדויות שבחברון נהגו לקרוא מגילה בי"ד

---

[83]. הרב ישׁשכר אבן סוסאן, תיקון ישׁשכר, וינציאה של"ט, דף נט ע"ב.

[84]. הרב יהוסף שוואַרץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תעג, סקר את תולדות ההתיישבות היהודית בחברון. לדבריו, לא היתה בחברון התיישבות יהודית מאז חורבן בית שני עד המאה הט"ז. הרב ישׁשכר דב בירנבוים, "קונטרס בענין נראה עמו ועיירות ארץ ישׂראל לגבי מגילה (והיוצא מזה לגבי קרית ספר)", קרית ספר תשנ"ח, עמ' 29, העיר על האמור במשנה תמיד ג, ב: "אמר להם הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה. אם הגיע, הרואה אומר: ברקאי. מתיא בן שמואל אומר: האיר פני כל המזרח עד שהוא בחברון? והוא אומר: הין". רבנו גרשום שם פירש: "עד שהוא בחברון. עד שאדם יכול להכיר עיר חברון שיכולין לראות חברון משם". מכאן שיש לקרוא מגילה בחברון בט"ו באדר בהיותה נראית לירושלים ולא בשל היותה מוק"ח. אך הוא כתב שלא ראה מי שהעלה טיעון זה לפניו.

[85]. שו"ת רדב"ז, חלק ב, ירושלים תשל"ג, סימן תרפא.

[86]. הרב יהוסף שוואַרץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים תרכ"ו, סימן ב, דף יא ע"א-יב ע"א. עוד על דברי הרדב"ז והרב יהוסף שוואַרץ, ראה: גדעון חרל"פ, "חברון אם היא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון", שם עולם, קרית ארבע-חברון תשל"ז, עמ' 140-155; "ערי חומה שחרבה חומתן", עמ' 156-170; הרב יוסף ליברמן, "חברון אם נחשבת לעיר מוקפת חומה", שו"ת משנת יוסף, חלק א, ירושלים תשל"ט, סימן נד; יואל אליצור, "אימתי זמן הפורים בהתנחלות ביתאל ובמחנות הצבא שם", תחומין, א (תש"ם), עמ' 109-110; הרב שאול ישׂראלי השיב לגדעון חרל"פ ויואל אליצור על השגותיהם על הרדב"ז, ואף פסק הלכה למעשה שבחברון יש לקרוא מגילה בי"ד באדר בלבד. ראה: הרב שאול ישׂראלי, "אימתי זמן הפורים בהתנחלות בית אל ובמחנות הצבא שם", תחומין, א (תש"ם), עמ' 120-123; הרב נחום נריה, "עמק חברון – עיונים בהלכות עיר האבות", ספר חג"י, קרית ארבע-חברון תשמ"ה, עמ' 291-312. זו גרסה משופרת ומורחבת של קונטרס שפרסם הרב נחום נריה, קונטרס 'עמק חברון', ת"א תשכ"ט.

באדר בברכה ובט"ו באדר ללא ברכה. לא ידוע לנו מתי החלו לנהוג כך, מי קבע זאת, ומה טעם הדבר.[87]

ר' גדליה מסימיאטיץ תיאר במסעותיו עם שיירת ר' יהודה החסיד את הישוב היהודי בחברון, שמתגוררות בו 40 משפחות בחצר אחת. לדבריו, על מערת המכפלה נאמר שהיתה בנויה בקצה של שדה (בראשית כג, יז): "ונמצא שזו העיר חברון אשר עכשו לא היתה מוק"ח מימות יב"ן כי לא היתה שום עיר במקום הזה אלא שדה, ומספק זה קורין את המגילה בפורים שני ימים בי"ד ובט"ו".[88] גם המהר"ם חאגיז כתב בשנת תצ"ג: "ולפי שלא היתה מוקפת חומה בימי יהושע בן נון קורין את המגילה שני ימים י"ד וט"ו".[89] על פי דבריהם, יש להתייחס לחברון כעיר שאיננה מוקפת חומה, ואעפ"כ הם מציינים שהמנהג בחברון הוא לקרוא בי"ד ובט"ו באדר. משה חיים קאפסוטו היה תייר מאיטליה שביקר בחברון בשנת תצ"ד. הוא סיפר: "חגגנו פורים שלושה ימים, כלומר ששי שבת ראשון בעליצות רבה".[90] שלושה ימי פורים ("פורים משולש") יכולים להיות רק בעיר מוקפת חומה מימות יב"ן, ובשנת תצ"ד י"ד באדר וט"ו באדר חלו בימים שישי ובשבת.[91] הרב יצחק ברכה היה מרבני ארם צובה, ופרסם בשנת תקכ"ג ספר דרשות – בירך יצחק. בדרשתו לפורים הוא דן "על מה שקורין בעה"ק חברון תובב"א בשני הימים בי"ד ובט"ו באדר דמספקא להו שמא היתה מוק"ח מימות יב"ן", מאחר שחברון היתה אחת מערי המקלט.[92] כאמור, בשאלה זו עסק הרדב"ז, אך הרב יצחק ברכה לא הזכיר אותו כלל. מכל מקום הוא גיבה את מנהג תושבי חברון בטענה שלאחר כיבוש יהושע, כשקבעו שחברון היא עיר מקלט, הרסו את החומות. על דבריו השיב הרב עובדיה הלוי, אף הוא מחכמי ארם צובה בספר הדרשות שלו – חזון עובדיה, שאותו פרסם בשנת תקמ"ז. לדעתו, על תושבי חברון לקרוא בי"ד באדר בלבד כדעת הרדב"ז שאותו הזכיר בדבריו.[93]

החיד"א כתב: "בעה"ק חברון תוב"ב מנהג קדום לקרוא המגילה יום י"ד ויום ט"ו, שלא כדברי הרדב"ז דפוס ויניציא סי' תרפ"א". הוא הזכיר את תשובות הרדב"ז, הרב יצחק ברכה והרב עובדיה הלוי: "ולפום ריהטא נראה לי דהדין עם הרב בירך יצחק. והגם שהרדב"ז כתב דלא יקראו אלא בי"ד, הרי המנהג קדום להיפך. וצריך לתת טעם לראשונים רבנן קדישא שנהגו כן".[94] החיד"א התגורר בחברון והכיר היטב את מנהג המקום.

הרב שלמה שטראשון, הרש"ש, כתב ששמע מחכם אחד איש ירושלים, שהמנהג בחברון לקרוא בשני

---

87. הרב שלמה קורח, ספר עריכת השולחן, חלק ט, בני ברק תשס"ו, עמ' קפג-קפד, הציע שבחברון קראו בי"ד ובט"ו באדר מפני שמעמדה של חברון דומה למעמדה של טבריה. חזקיה קרא בטבריה בי"ד ובט"ו באדר, מאחר שצד אחד היה פתוח לים, ובחברון צד אחד של העיר פתוח להרים רמים. הרב שריה דבליצקי (מובא שם) העיר על דברים אלה שהם תמוהים ואין להשוות צד שפתוח לים, לצד שפתוח להרים גבוהים.

88. אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976, עמ' 350.

89. הרב משה חאגיז, פרשת אלה מסעי, ירושלים תרמ"ד, עמ' יז. נדפס לראשונה באלטונא תצ"ג.

90. משה חיים קאפסוטו, "יומן מסע לארץ הקדש תצ"ד", ירושלים תשמ"ג, עמ' 24-26.

91. הרב ישראל יעקב אלגאזי, אמת ליעקב, ליוורנו תקל"ד, דף יח ע"ב, דן בבן חברון שקרא מגילה בחברון בי"ד באדר, והגיע לירושלים בט"ו באדר, אם הוא יכול לעלות לתורה, כי אין הוא חייב בקריאת היום. אכן, בעיר שיש ספק אם היא מוק"ח, קוראים מגילה גם בט"ו באדר ללא ברכה ואין קוראים בתורה. אך לא ניתן להסיק מכאן שלא קראו מגילה בחברון בט"ו באדר. ראה: יעקב גליס, מנהגי ארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' רו, הע' ב.

92. הרב יצחק ברכה, בירך יצחק, ירושלים תש"מ, עמ' 108.

93. הרב עובדיה הלוי, חזון עובדיה, ליוורנו תקמ"ז, דף פא ע"א.

94. החיד"א, שו"ת חיים שאל, חלק ב, ניו יורק תשכ"א, סימן לח, אות צד. החיד"א חזר על מנהג חברון גם בספרו – ברכי יוסף, או"ח, סימן תרפח, ס"ק ד. פוסקים נוספים מצטטים את דברי החיד"א הללו: שערי תשובה, סימן תרפח, ס"ק ג; הרב שלמה ארדיט, פחות שבערכין – מסכת ערכין, שאלוניקי תקפ"ג (מהדורת ירושלים תשס"ח), עמ' שמג; הרב חיים פלאג'י, מועד לכל חי, איזמיר תרכ"ב, סימן לא, אות פ; כף החיים, סימן תרפח, ס"ק יז.

הימים, אם כי לדעתו חברון היתה עיר מקלט, ולא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון.[95]

הרב חיים הורוויץ עלה לארץ בשנת תקע"ה והתגורר תחילה בצפת. בשנת תקפ"ו הוא התיישב בירושלים, ובשנת תקצ"ב החל לכתוב שם את ספרו חיבת ירושלים, בו הוא תיעד את קורותיהם של כמה מקומות בארץ ישראל שיהודים התגוררו בהם באותה עת. הוא ציין שבחברון קוראים יומיים.[96]

8. שכם

שכם נזכרת במקרא בתקופת האבות (בראשית יב, ו), ונזכרת גם בספר יהושע כעיר מקלט בנחלת שבט אפרים (יהושע כ, ז). הערים של שבטי אפרים ומנשה לא נמנו בספר יהושע, ואין בידינו מסורת על אודותיה אם היא היתה מוק"ח או לא. ע"פ הממצא הארכאולוגי, שכם היתה מוקפת חומה מתקופת האבות וחומה זו המשיכה לשמש גם בעת כיבוש הארץ. מקומה של שכם העתיקה מזוהה בתל שמעל קבר יוסף.[97] כאמור, הרדב"ז סבר שגם בשכם יש לקרוא מגילה בי"ד באדר בלבד.[98] בתיעודו את מנהג יהודי שכם, כתב הרב חיים הורוויץ שהם קראו מגילה בי"ד וט"ו באדר.[99]

9. הר מירון

הרב חיים הורוויץ כתב עוד שלאחר הרעש שפקד את צפת בשנת תקפ"ב, עברו חמש משפחות לגור סמוך למירון בהר ג'רמאק. הן המשיכו לקרוא מגילה בי"ד ובט"ו באדר, כמו שנהגו בצפת. את הר ג'רמאק הוא זיהה עם גמלא המוזכרת במשנה (ערכין ט, ו). יתכן שהם נהגו כן מאחר שחשבו שכך יש לנהוג בכל מקום בארץ ישראל, או מפני שמהר ג'רמאק ניתן לראות את צפת, והם חשבו שיש לנהוג כמו שהם נהגו בצפת. כמו כן מהר ג'רמאק ניתן לראות את גוש חלב.

סיכום

בפרק זה סקרנו את הנהוג בכמה מקומות ברחבי הארץ, שלגביהם היה דיון והתייחסות על אודות היותם מוק"ח מימות יב"ן, ועל חלק מהם יש לנו ידיעות על זמן מקרא מגילה בהם, מתקופת התנאים עד זמן היציאה מן החומות. בולט לעין שבמשנה ובתלמודים היתה ודאות שבערים המיוחסות כמוק"ח מימות יב"ן יש לקרוא בט"ו באדר, למעט ספקו של האמורא חזקיה ביחס לטבריה והאמורא רב אסי בהוצל, שהם קראו בהם מגילה בי"ד ובט"ו באדר. אך מהמקורות ומהעדויות שיש לנו מלאחר תקופת האמוראים עד לזמן היציאה מן החומות, בדרך כלל נכתב שבמקום פלוני נהגו לקרוא מגילה גם בט"ו באדר בשל ספק אם המקום מוק"ח מימות יב"ן. לא מוזכר בסיס הקביעה לכך שאותו מקום מוקף מימות יב"ן, ומה הסיבה להטלת ספק על הנחה זו. גם לא מוזכר מי חידש או תיקן לקרוא במקום גם בט"ו באדר ומדוע, ואם מנהג זה פסק – מתי פסק ומדוע. בשום עיר בעלת מסורת על היותה מוק"ח מימות יב"ן לא היתה הסכמה שיש לקרוא רק בט"ו באדר. אמנם הכפתור ופרח כתב שבבית שאן, בסלכה ובאדרעי יש לקרוא רק בט"ו באדר, אך לא ידוע לנו האם כך אמנם נהגו. ניתן לקבל רושם שבערים אלו קראו מגילה בי"ד

---

95. רש"ש, מגילה ה ע"ב.

96. הספר הודפס לראשונה בירושלים בשנת תר"ד. אנו השתמשנו במהדורה המאוחרת יותר של צבי מאשקוואויטש, ירושלים תשכ"ד, הנוחה יותר לשימוש. ראה שם עמ' קצז.

97. יואל אליצור, "פורים: יום או יומיים?", נקודה, 55 (תשמ"ג), עמ' 11.

98. שו"ת רדב"ז, חלק ב, ירושלים תשל"ג, סימן תרפא.

99. הרב חיים הורוויץ, חיבת ירושלים, ירושלים תשכ"ד, עמ' קפה.

באדר בלבד כמו עיר פרוזה, והכפתור ופרח ניסה לקבוע את מעמדן כערים מוקפות חומה ושיש לקרוא בהן בט"ו באדר.

כפי הנראה דלדול הישוב היהודי בארץ עם סיום תקופת אמוראי ארץ ישראל, והעתקת מרכז התורה לבבל ואחר כך לארצות אחרות, החלישו את המסורת על ערים מוקפות חומה מימות יב"ן בארץ ישראל, וההלכות והמנהגים הנהוגים במקומות אלו. בכל הספרות ההלכתית ובספרי מסע בארץ ישראל מצאנו התייחסות מועטה לשאלת זמן מקרא מגילה בערים נוספות שלהן מסורת על אודות היותן מוק"ח מימות יב"ן.

עובדה זו שאין עוד מקומות ודאיים כמו ירושלים שקראו בהם רק בט"ו באדר, השפיעה כנראה גם אחר כך בעת שקמו ישובים וערים במקומות אחרים ברחבי ארץ ישראל, ושהיה מקום לחדש מסורת קריאה רק בט"ו באדר כנדרש בעיר מוק"ח מימות יב"ן. נוצר רושם שלא ניתן לחדש מסורות, ושלא ניתן לקבוע שבערי ארץ ישראל אחרות שיש סיבה לטעון שהן מוקפות חומה מימות יב"ן – יקראו רק בט"ו באדר. ערי ארץ ישראל אלו הוגדרו באופן די גורף כערים מסופקות.

ההשתלשלות ההלכתית המשמעותית בכל הקשור לחידוש מסורות ולהגדרת עיר מוק"ח מימות יב"ן לענין מקרא מגילה, בסמוך ובנראה לה – מתחילה בשנת תר"כ לערך, עם הבנייה המתחדשת של שכונות ירושלים מחוץ לחומות, ועם בניין הישוב היהודי ברחבי הארץ. שימור שמות מקומות בידי גויים תושבי הארץ והממצאים הארכיאולוגיים, שימשו בסיס לדיונים הלכתיים משמעותיים.